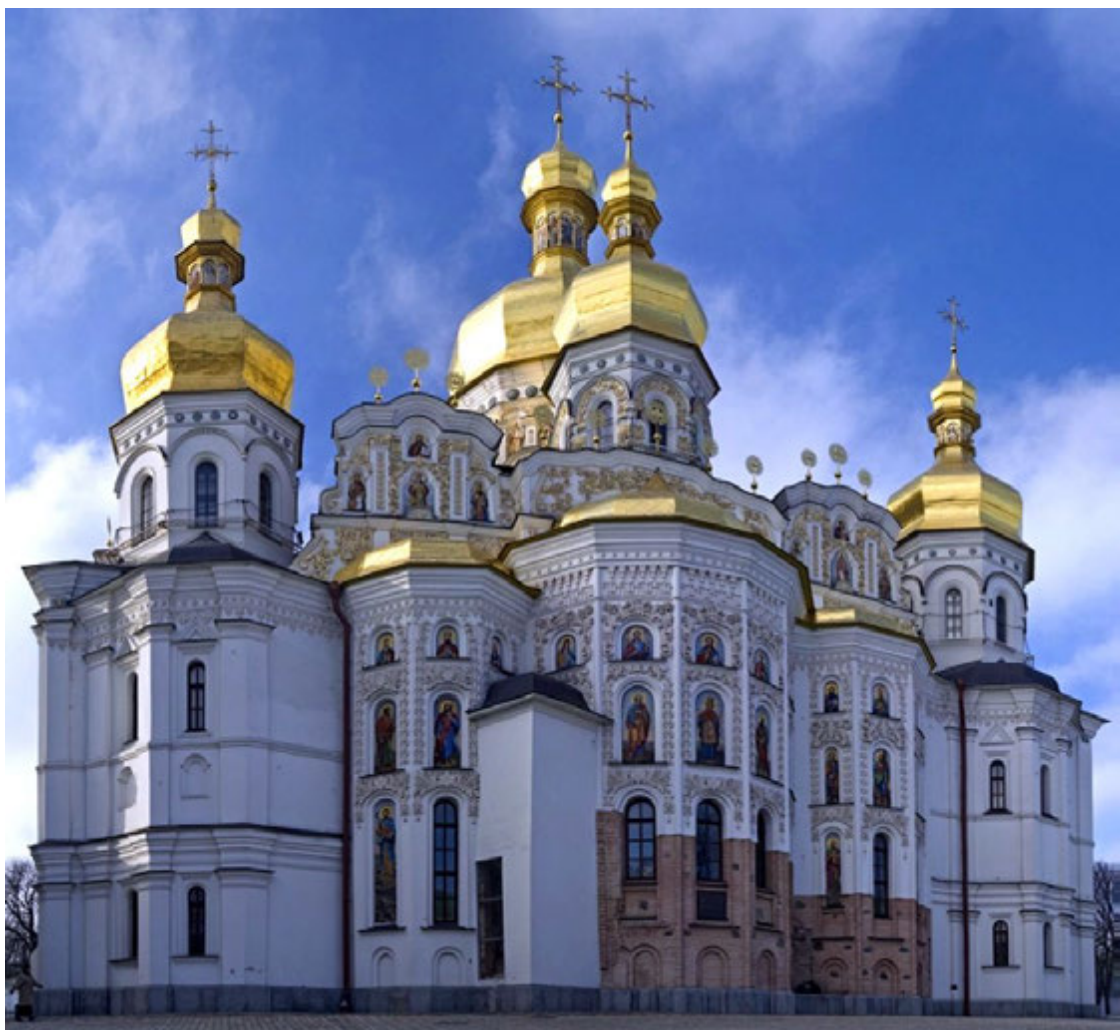

Історія будівництва Успенської церкви Києво-Печерського монастиря (до 950-ліття заснування собору)

У політичній, церковній та історії монументального мистецтва Київської Русі найважливішу роль зіграли три столичні храми – Богородиці Десятинної, Святої Софії та Успенський Києво-Печерського монастиря. Останній у 2023 році відзначатиме 950-літній ювілей від часу заснування (іл. 1). Ця подія є підставою ще раз звернутися до низки питань, іноді суперечливих, щодо причин і конкретних обставин закладення церкви, дат її будівництва, характеристики собору як архітектурної пам'ятки, загальної оцінки її оздоблення, згадати про перші поховання в Успенському соборі та відзначити його місце в житті середньовічної Русі.

Іл. 1. Успенський собор Києво-Печерської лаври. Сучасний вигляд.

Історія заснування, функціонування й розвитку Печерського монастиря в другій половині XI ст., з будівництвом у ньому Великої церкви, представлена в кількох писемних джерелах Давньої Русі. Серед них – найдавніший літопис «Повість минулих літ» (створений у 1110-х роках), Житіє Феодосія (близько 1108 року), Києво-Печерський патерик (перша третина XIII ст.).

Конкретні свідчення про Успенську церкву як архітектурну пам'ятку, у тому числі на ранній стадії її функціонування, отримано завдяки архітектурно-археологічним дослідженням її руїн (церкву було підірвано під час Другої світової війни 3 листопада 1941 року, іл. 2), проведеним у другій половині XX ст. На території монастиря під час розкопок у середині XX і на початку XXI ст. було зафіксовано склоробну ремісничо-виробничу зону, у якій виготовляли смальту для мозаїчного оздоблення інтер'єру новозбудованого собору.

Іл. 2. Руїни Успенського собору після вибуху 1941 року

Передісторія Успенської церкви. Обставини і час появи Печерського монастиря є напівлегендарними. У «Повісті минулих літ» під 1051 роком розміщено розлогу розповідь «Сказання, через що монастир зветься Печерським», авторство якої в Касьянівській редакції Патерика (1462 рік) приписано автору Життя Феодосія Нестору.

Ця розповідь висвітлює події найдавнішої історії монастиря, що припадають на третю чверть XI ст. За нею, першу «печерку малу» на вкритому лісом пагорбі над Дніпром викопав священик (пресвітер) церкви Святих Апостолів, що стояла в замиській князівській резиденції Берестове, Іларіон. Невдовзі після того, як його було висвячено на митрополита (1051 рік), у печері Іларіона оселився схимник Антоній (іл. 3), який чернечий сан отримав в одному з монастирів Святої Гори (Афону). Розголос про аскетичного пустельника, який надавав благословення, дійшов навіть до нового київського князя Ізяслава Ярославича, який зайняв стіл після смерті батька – Ярослава Мудрого – у 1054 році.

Іл. 3. Кам'яний триптих із зображеннями Богоматері Оранти, св. Феодосія (ліворуч) і св. Антонія (праворуч). 1470 рік.
Публікація М. Закревського 1868 року

До Антонія почали сходитися віруючі («боголюбиві»), що хотіли жити поруч із ним, і він постригав їх у ченці. Коли монастирська громада сягнула 12 осіб, було викопано велику печеру з келіями для проживання і підземною церквою для моління (у подальшому Дальні печери). Антоній поставив братії ігумена Варлаама, а сам перейшов на нове місце, де викопав собі нову печерку (пізніше тут сформувався комплекс Близніх печер). Кількість братії збільшувалася, і ченці над своєю печерою поставили дерев'яну «церквицю малу» на честь Успіння Святої Богородиці. Отже, Печерський монастир було засновано як печерний за часів Ізяслава не раніше 1054 року.

Близько 1062 року Ізяслав перевів Варлаама на ігуменство до монастиря Святого Дмитра, спорудженого князем на честь свого небесного патрона в Києві (сучасна Володимирська гірка). Новим ігуменом Печерського монастиря став Феодосій (іл. 3). Кількість ченців сягнула сотні, і постало питання розширення території монастиря. На межі 1060-1070-х років Антоній звернувся до Ізяслава з проханням передати монастирю гору над Близніми печерами для розбудови Нового, на противагу Старому над Дальніми печерами, монастиря, і отримав на це згоду.

Будівництво собору. В Ізяслава склалися дуже приязні стосунки з Феодосієм. Князь постійно відвідував монастир, часто мав бесіди з ігуменом. Недаремно в Житті Феодосія всі згадки про Ізяслава супроводжуються епітетом «христолюбивий». Імовірно, він надав кошти на перший етап розбудови Нового монастиря, оплатив запрошення майстрів-зодчих для зведення кам'яного собору.

На початку 1073 року відбулася сварка між Ізяславом та його братами Святославом і Всеволодом, які хотіли отримати більше волостей (земельних володінь), і в березні Ізяслав вимушений був покинути Київ, а його місце на престолі зайняли Святослав і, формально, Всеволод. Феодосій різко негативно сприйняв цю несправедливість із вигнанням старшого брата і незаконне заволодіння Святославом київським столом. Свою позицію ігумен відкрито виклав у листі («епістолії») до князя, і, як повідомляє Житіє

Феодосія, коли Святослав прочитав листа, то «разгневался зело и яко левъ рыкнувъ, и удари тою [епістолією. – *В. К.*] о землю». За таких політичних умов наприкінці весни чи влітку 1073 року відбулося закладення фундаментів нової церкви.

«Повість минулих літ» (Іпатіївський список) лаконічно повідомляє про цю подію: «Того літа основана була церква Печерська Святославом князем, сином Ярославовим, ігуменом Феодосієм, єпископом юр'євським [м. Юр'єв, сучасна Біла Церква. – *В. К.*] Михайлом. У Лаврентіївському списку того ж літопису в цьому повідомленні пропущено згадку про князя.

У Житті Феодосія по-іншому розказано про цю подію. Проїжджаючи цією місциною на коні, Святослав побачив біля княжого поля велике скупчення людей. Дізнавшись мету дійства, він повелів закласти церкву на цьому полі і навіть прийняв символічну участь у копанні фундаментного рову. На будівництво Нового монастиря князь пожертвував 100 гривень срібла.

Як видно, Святослав потрапив на закладення нового собору завдяки випадку, і попередньо не був запрошений на цю церемонію. Цей факт додатково свідчить про натягнуті відносини між князем і Феодосієм. Але їм обом треба було йти на компроміс – ігумену були потрібні кошти на оновлення монастиря, Святославу – лояльність киян після силового захоплення ним престолу, і причетність до розбудови дуже популярної обителі слугувала цій меті.

За перший будівельний сезон, який тривав у теплу пору року, встигли змурувати фундаменти споруди. 3 травня 1074 року Феодосій, якому ще навіть не виповнилось 40 років, помер, але за кілька днів до цього встиг призначити свого наступника – Стефана. Новий ігумен продовжив будівництво собору.

Під 1075 роком літопис (Іпатіївський список) подає узагальнену інформацію щодо етапів будівництва Успенської церкви: «Почата була церква Печерська над фундаментом Стефаном ігуменом: з фундаменту бо

Феодосій розпочав, а на фундаменті Стефан почав і завершена була [церква] на третє літо місяця липня в перший день». За Лаврентіївським списком, завершення будівництва припало на 11 липня, ще за двома списками – на 3 липня.

Але найбільшу дискусію викликав не день, а рік закінчення зведення церкви. Залежно від того, з якого моменту дослідники відраховували три роки будівництва, зафіксовані в згаданому літописному повідомленні 1075 року, називали дату в діапазоні від 1075 до 1078 року. Так, 1076 рік виходить, якщо вважати трирічний термін будівництва, здійснений тільки Стефаном, без урахування зусиль Феодосія (1074–1076). 1077 рік є наслідком припущення, що три роки треба відраховувати від самого року звістки (1075–1077). А 1078 рік з'явився від дуже сумнівного підрахунку не календарних років, а фактичних проміжків часу від невідомої дати відновлення будівництва в 1075 році: 1075–1076 (перший рік), 1076–1077 (другий), 1077 – липень 1078 (третій).

Насправді літописне повідомлення 1075 року змістовно видається достатньо прозорим. На зведення церкви дійсно витрачено три роки – один рік (1073 за Феодосія) на закладення фундаментів і наступні два роки (1074–1075 за Стефана) – на будівництво стін і верху церкви. Згадана звістка літопису 1075 року підсумовує етапність будівництва і проголошує про його завершення.

У Патерику («Слово о пришествіи мастеръ церковныхъ от Царяграда къ Онтонію и Феодосію») згадано, що чотири візантійські майстри, що прибули з Константинополя до Києва для будівництва («възгражденія») Успенського собору, отримали кошти («злато») для здійснення цього саме за «три літа». Про участь візантійців у будівництві храму і на завершальному етапі свідчить хрест і напис грецькою мовою (графіті), прокреслені по сирому розчину тиньку, зафіксовані в декоративній ніші над середнім вікном центральної апсиди.

Якщо ж припустити вірність якоїсь із інших запропонованих у науковій літературі дат (1076–1078), то тоді виходить, що повідомлення про завершення будівництва в літопису чомусь розміщено під роком, коли відновлене будівництво нібито ще тривало чи взагалі лише розпочалося. Це виглядає абсолютно не логічним, як і думка про те, що щось завадило літописцеві розмістити звістку про завершення Успенської церкви нібито саме в рік цієї події (1076–1078) і змусило перенести її на рік чи кілька років раніше (1075).

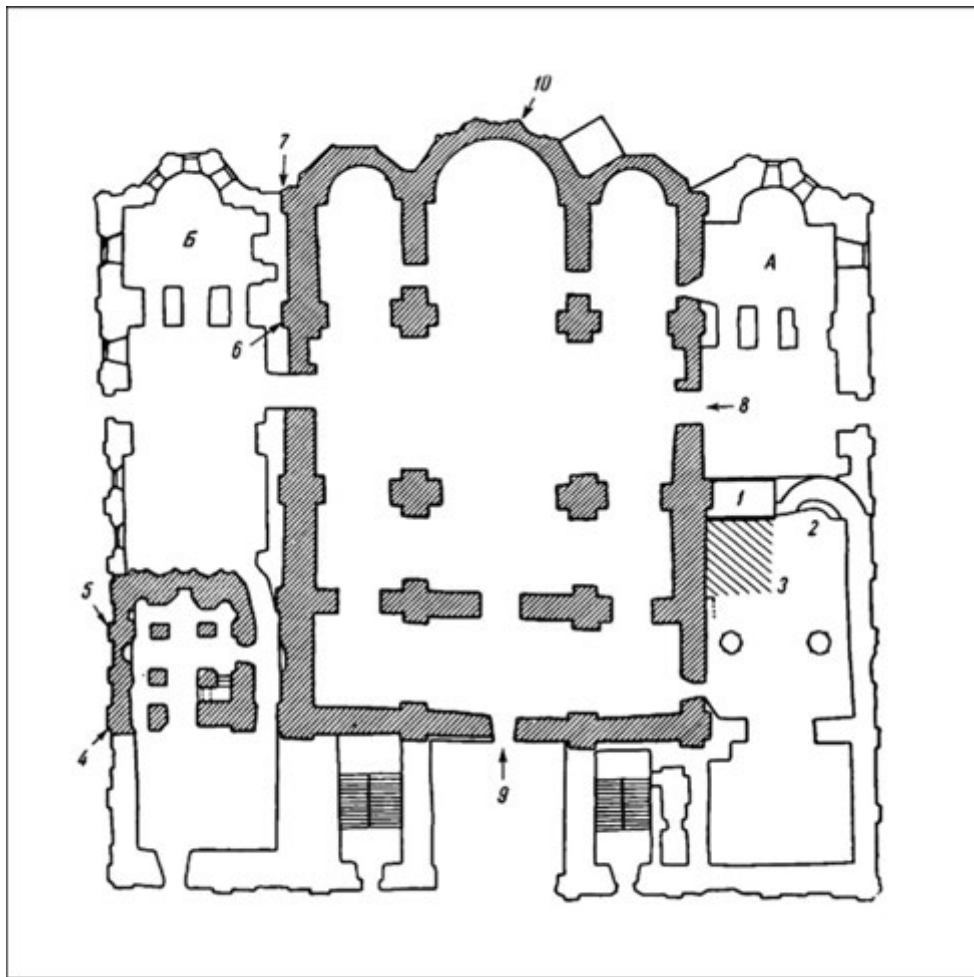
Що являє собою собор 1073–1075 років? Завдяки архітектурно-археологічним дослідженням руїн храму, проведеним у 1946-1948 (В. Богусевич), 1951-1952, 1962-1963, 1969-1971 (М. Холостенко), 1982, 1986 (В. Харламов), 1998-1999 (Г. Івакін) роках, найбільш давня його частина вивчена достатньо детально.

Успенський собор мав розмір 35,6×24,2 м. Його три нави зі сходу завершувались гранчастими апсидами, що мали по три (бокові апсида) та п'ять (центральна) площин, оздоблених тонкими напівколонками (іл. 4).

*Іл. 4. Східна частина Успенського собору з гранчастими апсидами.
Фото до руйнації храму в 1941 році.
Публікація Г. Лукомського 1923 року*

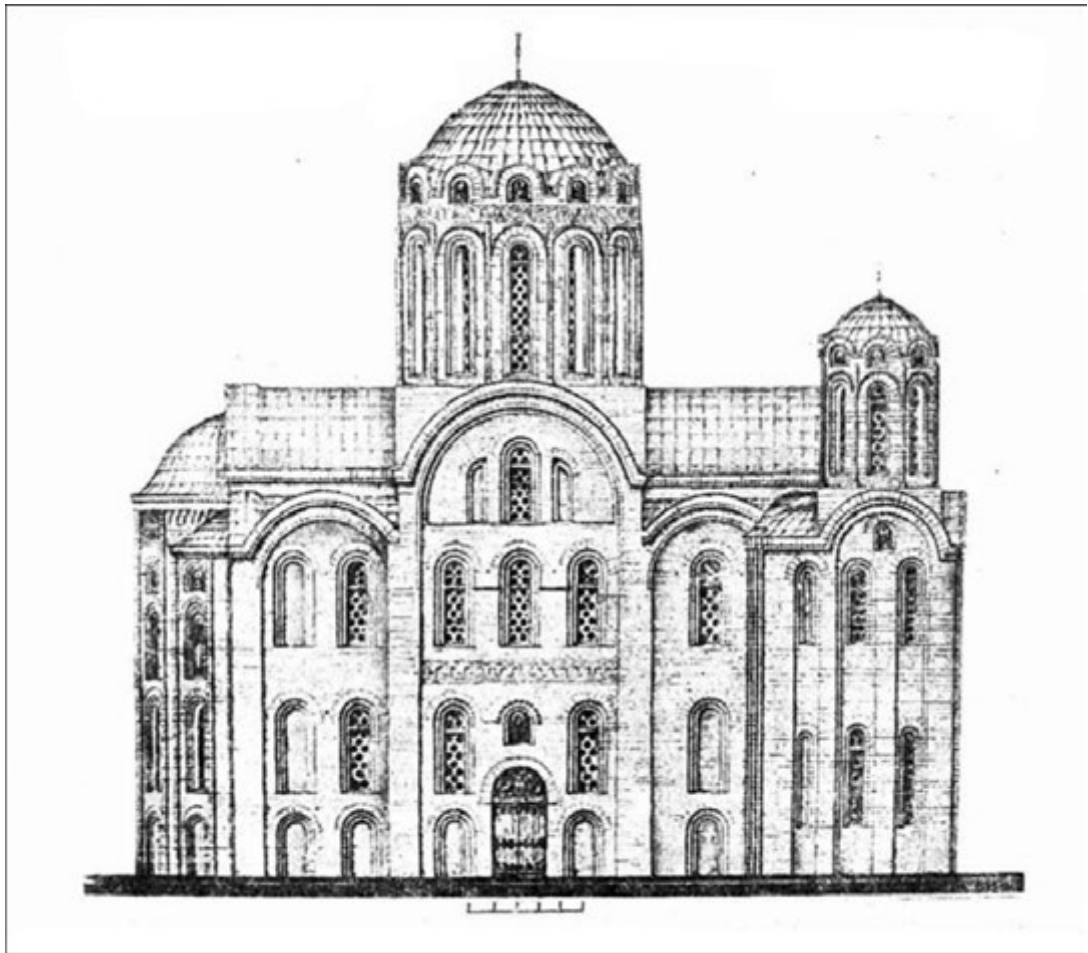
Західна частина собору – нартекс (бабінець) – була відділена від основного об’єму споруди (наосу) поперечною стіною. Шість хрещатих у плані стовпів підтримували склепіння церкви (іл. 5). Її верх увінчував купол на високому барабані, діаметр якого був більший, ніж у центрального купола київської Святої Софії – головного митрополичого собору Русі.

*Іл. 5. План Успенського собору.
Заштриховано частину собору XI ст. та Іоанно-Предтеченську церкву*

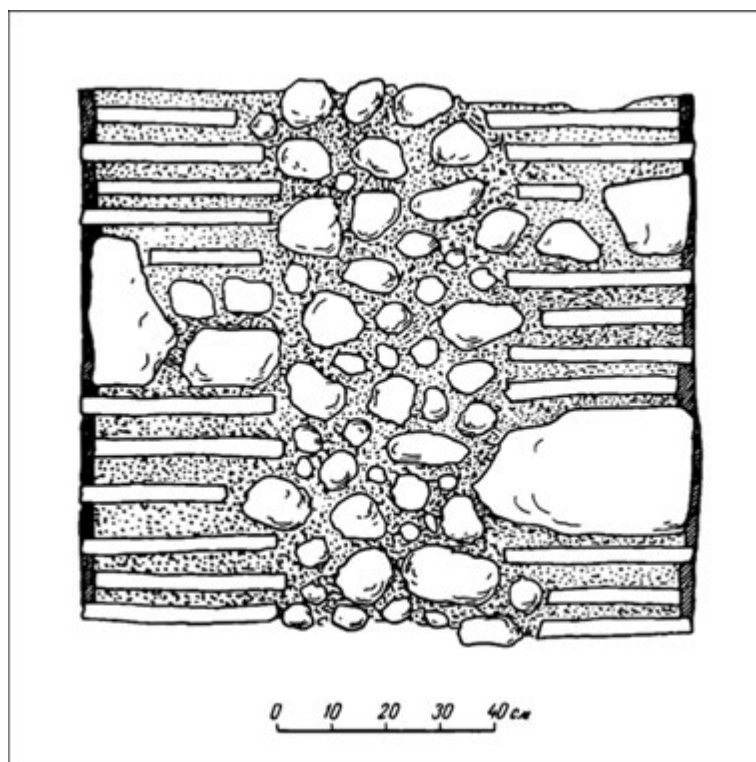
Фасади церкви знизу мали ярус декоративних ніш, над якими були розташовані два яруси вікон. Стіни, товщина яких сягала 1,2–1,3 м, прикрашали смуги меандрового орнаменту; по карнизу проходив зубчатий орнамент (іл. 6). На виступах-лопатках були розміщені зображення хрестів, контури яких викладено поставленою на ребро цеглою. Одвірки трьох входів до собору було оздоблено мармуром і тесаним вапняком.

*Іл. 6. Північний фасад Успенського собору XI ст.
Реконструкція М. Холостенка*

Фундаменти собору закладено на значну глибину – 1,8 м; зверху вони помітно розширювалися. На дні фундаментних ровів було розміщено дерев'яні бруси субструкцій, на які насухо було покладено великі камені, вище – менші, зверху цю кладку пролито вапняно-цем'янковим розчином; верхній, третій шар каміння фундаменту також змуровано з використанням згаданого розчину. Техніка зведення стін була іншою: у них чергувалися широкі пояси (смуги), викладені із цегли та каміння. Цегляна кладка була панцирною – зовнішня і внутрішня площини стін зводилися з використанням цегли, натомість проміжок між ними всередині стіни заповнено валунами на розчині (іл. 7). Такий прийом дозволяв зменшити кількість використаної цегли і відповідно – зекономити час на її виготовлення, а також знизити вартість будівництва.

*Іл. 7. Характер кладки стін Успенського собору XI ст.
 Поперечний перетин.
 Публікація М. Холостенка 1975 року*

Розмір використаної при будівництві 1070-х років цегли (плінфи): 34–36×27–28×3,5–4 см. На деяких плінфах ще до їх випалу були прокреслені окремі кириличні літери та малюнки, зокрема людини (іл. 8).

*Іл. 8. Зображення людини на плінфі з Успенського собору.
 Публікація М. Холостенка 1975 року*

Оздоблення та освячення собору. Церемонія освячення Печерського собору відбулася в суботу, 14 серпня 1089 року, напередодні храмового свята Успіння Святої Богородиці. За літописом, у ній взяли участь київський митрополит Іоанн та єпископи – білгородський (удільний центр на р. Ірпінь за 22 км від давнього Києва) Лука, ростовський Ісайя, чернігівський Іоанн, юр'євський Антоній. Ігуменом монастиря в той час був Іоанн.

Чому освячення собору відбулось через 14 років після його спорудження? Тут може бути декілька причин, які вплинули на такий перебіг подій. По-перше, київські князі, як ми побачили на прикладі Ізяслава та Святослава, були головними спонсорами-благодійниками, які надавали кошти на будівництво Печерської церкви. Часті зміни князів у Києві та їх відносно нетривале столичне князювання просто не давали часу для акумулювання певної суми гривень срібла для винайму майстрів, що мали оздоблювати собор. У 1076 році помер Святослав, якого до літа 1077 року змінив його молодший брат Всеволод. Вигнавши останнього, київський престол у липні 1077 року повернув собі найстарший із братів – Ізяслав, який загинув у наступному, 1078, році. І тільки з осені 1078 року Всеволод майже на 15 років став новим / старим володарем Києва. Можливо, зі зміною князів у 1077–1078 роках пов'язано відсторонення від ігуменства Стефана та поява на цій посаді Никона.

По-друге, у 1070–1080-х роках у Києві та біля нього відбувалось активне кам'яне будівництво – Михайлівської церкви Видубицького (фундатором якого був Всеволод) монастиря (1070-1088), церкви Святих Бориса і Гліба у Вишгороді (розпочата Святославом, завершена Всеволодом; після спорудження одразу завалилась). Як видно, Всеволод у 1080-х роках витрачав значні кошти на будівництво та / чи оздоблення Михайлівської, Борисоглібської та Печерської церков. Йому потрібно було не тільки оплатити ці роботи, але й знайти та запросити майстрів-виконавців для їх проведення.

Патерик містить переказ про прибуття «писців [художників. – *В. К.*] церковних» із Царгорода (Константинополя) до Печерського монастиря та їх розмову з Никоном. З неї дізнаємося, що договір («ряд») з майстрами було укладено ще за часів Антонія і Феодосія, із виплатою задатку. Прибулі майстри, побачивши велику церкву, спочатку відмовилися виконувати роботу, мотивуючи це договором, за яким вони мали оздоблювати «церкву малу», і навіть були готові повернути отримане наперед «злато». Але все ж вони пристали до роботи, вочевидь, отримавши матеріальне стимулювання, що відповідало новому, збільшеному обсягу їх роботи. Їм допомагали місцеві майстри, зокрема, іконописець Алімпій.

У цій розповіді Патерика є дуже важлива деталь – вказівка на те, що візантійські майстри прибули до Печерського монастиря через 10 років після смерті Антонія та Феодосія. Сприймаючи цю звістку не буквально (Антоній помер на рік раніше за Феодосія), ми все ж завдяки ній отримуємо орієнтовний час початку оздоблення собору – середина 1080-х років.

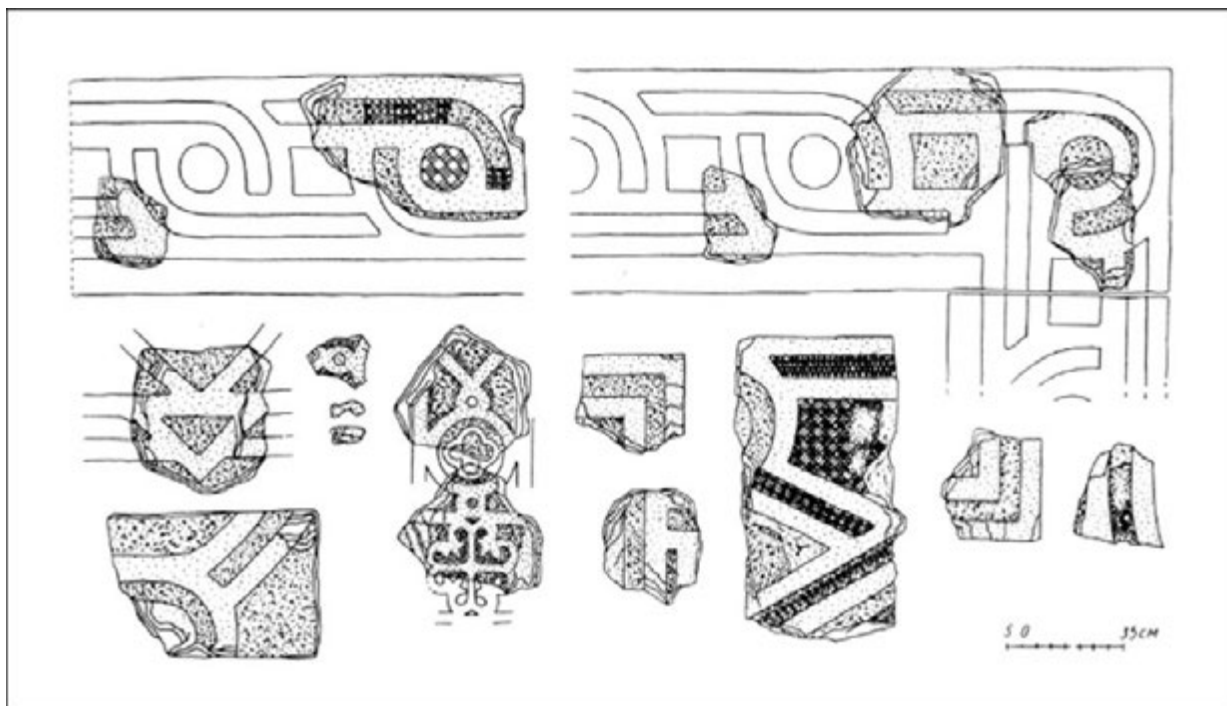
Загальну оцінку оздоблення давньої Печерської церкви надає київський Синопис – компілятивне джерело другої половини XVII ст. За ним, вона «преизящным благолепием внеуду [зовні. – *В. К.*] и внутрьуду [всередині. – *В. К.*] украшена бысть. Вся бо от злата мусиею, сиречь, каменьями позлащёнными, узорами и пестротинами [різнобарв'ям. – *В. К.*] различными предивно бяше высаждена [оздоблена. – *В. К.*] и иконами прекрасно расписана. Помост [підлога. – *В. К.*] церковный весь також де от различных шаров [кольорів. – *В. К.*] каменьями и всякими узорами бысть насажденный; главницы [бані. – *В. К.*] же позлащены бяху, а крест на версе церкве великия ваги от самого злата соделанный поставлен бысть».

Патерик повідомляє, що «мусією» (мозаїкою) був прикрашений «святий вівтар». Історичні джерела свідчать, що у напівсферичному завершенні центральної апсиди Успенського собору (консі) було велике мозаїчне зображення Богородиці «Оранти» (з піднятими в молитві руками, як є київському соборі Святої Софії) з двома ангелами по боках. Ця мозаїка

сильно постраждала від землетрусу 1230 року, коли, за повідомленням Лаврентіївського літопису, «в монастирі Печерському церква святої Богородиці кам'яна на чотири частини розступилась». Не відомо, чи існували настінні мозаїки в інших частинах собору – згаданий землетрус 1230 року, масштабні реставраційні роботи князя Семена Олельковича, завершені в 1470 році, велика лаврська пожежа 1718 року майже не залишили ділянок найдавнішого, XI ст., оздоблення стін споруди.

Крім частини стін, мозаїка прикрашала і деякі ділянки підлоги давньої церкви. Густинський літопис (перша половина XVII ст.), розповідаючи про відновлення церкви 1470 року, вказує, що вона «мусією прикрашена була не тільки по стінах, але й по землі». Під час археологічних досліджень були виявлені фрагменти кам'яних пірофілітових плит, інкрустованих мозаїчними орнаментами. У вирізані на плитах пази-заглиблення вставляли шматочки скляної чи склоподібної смальти різного кольору, форми (квадратні, прямокутні, трикутні) та розміру, комбінації яких утворювали візерунки. Найімовірніше, мозаїка вкривала ділянку підлоги центральної частини собору в підкупольному квадраті (іл. 9).

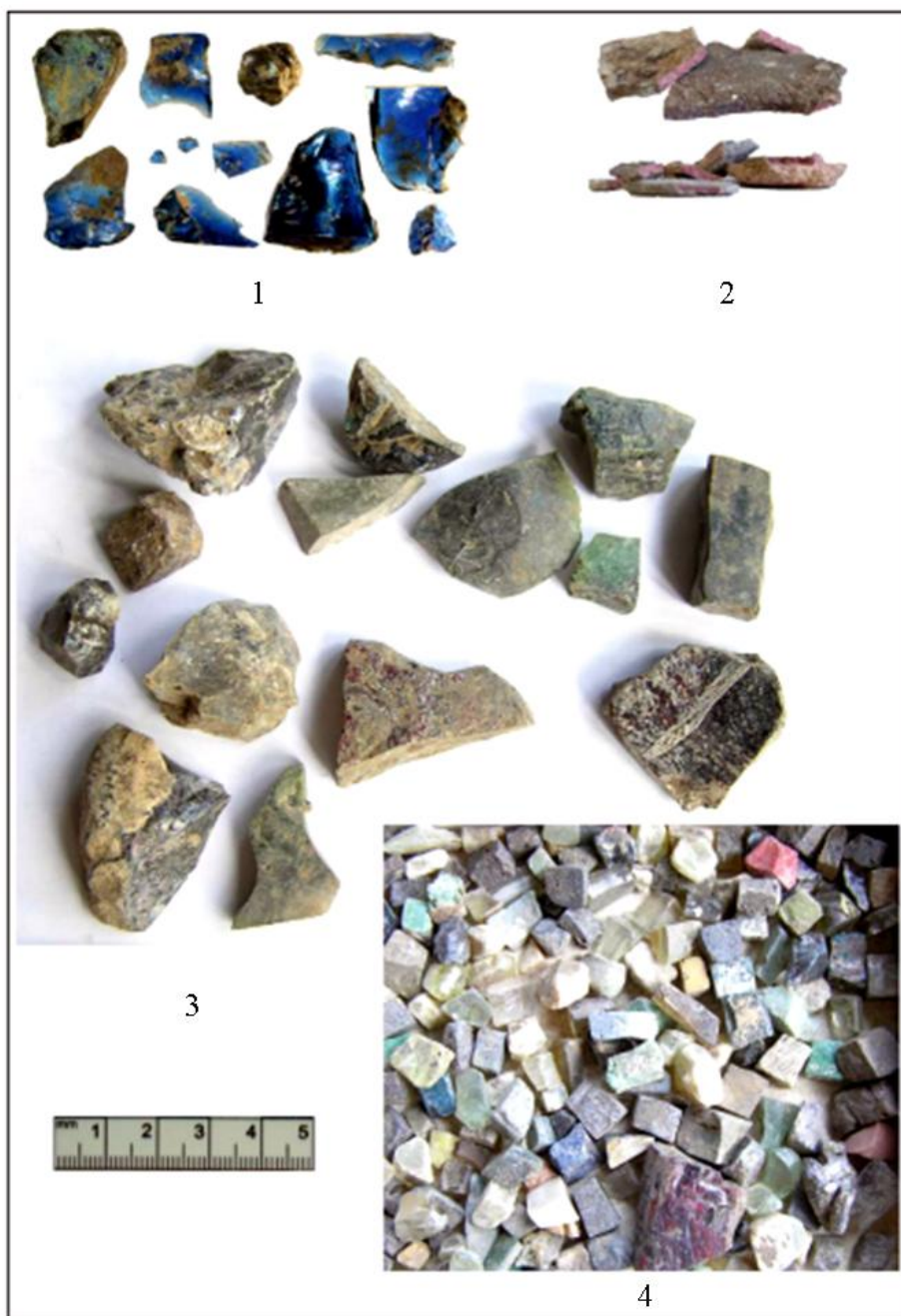

*Лл. 9. Фото та малюнок уламків кам'яних плит, інкрустованих мозаїкою, що прикрашали підлогу Успенського собору.
Публікація М. Холостенка 1975 року*

У тій же розповіді Патерика про «писців церковних» зазначено, що разом з майстрами до Києва прибули купці «Греці і Обезі [грузини. – В. К.]», які «принесли на продаж» мусію, яку, втім, пожертвували («вдали») на оздоблення вівтаря Печерського собору. Розкопками встановлено, що виробництво скла і смальти для Успенської церкви було організовано на місці.

У 1951 році В. Богусевичем на території митрополичого саду монастиря, за 170 м на південний захід від собору XI ст., було досліджено дві склоробні майстерні, які обслуговували його оздоблення. Тут виготовляли смальту, віконне скло та полив'яні плитки, якими також була вкрита частина підлоги храму. Серед знахідок на місці розкопок (іл. 10) зафіксовано: фрагменти керамічних тиглів зі скляною масою на стінках; шматки свинцю, заліза, сурику й кобальту для надання склу певного кольору (жовтого, червоного та синього); проби скла у вигляді невеликих деформованих паличок; виробничий брак та відходи виробництва у вигляді уламків предметів, скляної маси, краплин, виплесків скляної маси аморфної форми;

смальтові заготовки у вигляді уламків скляних дисків; уламки тонкого захисного скла для золотої мозаїки; мозаїчна смальта різного кольору; уламки віконного скла круглої форми; фрагменти полив'яних плиток для підлоги (жовтих, зелених та фіолетових). Додаткове обстеження частини цього комплексу, здійснене 2021 року (С. Тараненко), підтвердило його датування останньою чвертю XI ст.

Іл. 10. Знахідки зі склоробних майстерень, досліджених 1951 року: уламки скляної маси, забарвленої кобальтом (1); сурик (2); уламки заготовок смальти (3); різнобарвні кубики смальти (4). Публікація Н. Хамайко, О. Журухіної, Л. Чміль та інших 2021 року

Згаданими керамічними плитками з поливою різних кольорів було прикрашено, найвірогідніше, підлогу вівтарів церкви і, не виключено, її хори (верхню галерею). В інших місцях підлога була вкрита великими прямокутними кам'яними, з пірофілітового сланцю, плитами. Вони пролежали в соборі до пожежі 1718 року, після чого були замінені на чавунні.

Різьблені, з рослинно-геометричним орнаментом, пірофілітові плити слугували парапетом хор церкви (іл. 11). Знайдено уламки кам'яних плит також із сюжетними композиціями, які, можливо, прикрашали фасади собору, зокрема, над його бічними входами.

*Іл. 11. Уламок різьбленої кам'яної плити парапету хорів
Успенського собору XI ст.*

Публікація М. Холостенка 1975 року

Стіни собору всередині були розписані фресками. Через значні ушкодження та перебудови, про які згадувалося, станом на ХХ ст. ці розписи не збереглися або були зафарбовані. Під час розбирання руїн собору і його археологічних досліджень 1940–1970-х років було знайдено багато зразків фрескового розпису, у тому числі з елементами візерунків.

З північного боку до північно-західного кута Успенського собору було прибудовано невелику (8,4×8,4 м) тринавну чотирьохстовпну церкву Іоанна Предтечі (іл. 5). Пізніше через неї було влаштовано вхід на хори собору. Думки дослідників щодо часу будівництва цієї церкви розділилися: одні, орієнтуючись на цеглу споруди, вважають, що храм було споруджено невдовзі після зведення собору, тобто, наприкінці 1070-х – у 1080-х роках; інші, спираючись на свідчення Патерика, відносять цю подію до часів ігуменства Іоанна, у проміжок часу між освяченням Печерської церкви в 1089 році і 1098 роком.

Перші поховання в соборі. У четвер, 14 серпня 1091 року, напередодні свята Успіння Богородиці, відбулось урочисте перенесення мощей Феодосія з печери, де його було поховано за його заповітом, до Успенської церкви. За «Повістю минулих літ», Феодосія було покладено «у притворі праворуч», тобто в південній частині нартекса. У церемонії взяли участь єпископи – переяславський Єфрем, володимирський Стефан (ігумен монастиря по Феодосієві), чернігівський Іоанн, юр'євський Марин, а також ігумени та чорноризці навколишніх монастирів.

Через два дні, 16 серпня, ліворуч, «проти гробу Феодосієву» (північна частина нартекса), було поховано Марію – дружину київського тисяцького і воєводи Яна Вишатича, який служив київським князям Ізяславу, Святославу та Всеволоду Ярославичам, Святополку Ізяславичу. Ян прожив 90 років і був похований у Печерській церкві 1106 року. Подружжя було добре знайоме з Феодосієм і приятелювало з ним. За літописом, під час однієї з бесід Марія запитала в ігумена, «хто зна, де ото мене положать?» після смерті, на що Феодосій відповів: «Воістину, де ото я ляжу, там і ти похована

будеш». Літопис подає цей випадок, як одне з пророцтв Феодосія, що здійснилося через 18 років після його смерті.

За реконструкцією плану Успенського собору М. Холостенка, південна та північна стіни нартекса мали (по парі з кожного боку) аркасолії – спеціальні ніші в товщі стіни з арочним перекриттям, призначені для встановлення гробниць – кам'яних саркофагів чи рак з мощами святих. Можна припустити, що саме в них були поховані особи, згадані в літопису: з північного боку (ліворуч від головного входу до церкви) – Марія (східний аркасолій, навпроти поховання Феодосія) та її чоловік Ян Вишатич (підхоронений до дружини або покладений у західний аркасолій); з південного боку (праворуч від входу) – Феодосій (східний аркасолій) та князівське подружжя Гліба Всеславича та Анастасії (разом в одному саркофазі) «в головах у святого Феодосія», за літописним повідомленням 1158 року (західний аркасолій). У південній частині собору, як свідчить Патерик, можливо, також у нартексі, було поховано й першого ігумена Печерського монастиря Варлаама: «на правій стороні церкви, де і донині є гроб його».

Першим похованим в Успенському соборі, за Патериком, був Шимон (Симон) Африканович – син варязького князя, який служив Ярославу Мудрому і сину останнього Всеволоду. Шимона було поранено в битві з половцями на р. Альта (лівобережна Київщина) в 1068 році, але він видужав і подарував монастирю коштовності, вивезені ним з батьківщини – золотий пояс вагою 50 гривень і золотий вінець.

За відінням, яке Симон переповів Антонію, коли варяг плив на кораблі в Русь, він побачив церкву, розмір якої становив – у вимірі довжини золотого пояса – 20 у ширину, 30 у довжину, 30 у висоту (стіни) і 50 у висоту (стіни і баня з хрестом). Цю пропорцію співвідношення довжини та ширини церкви й було реалізовано при спорудженні собору. Симона було поховано в Печерській церкві в проміжок часу між освяченням собору та

перепохованням Феодосія, тобто між святами Успіння Богородиці 1089 і 1091 років.

У 1130 році син Симона Георгій, ростовський тисяцький, надав 100 гривень срібла і 50 гривень золота на оздоблення («окування») раки св. Феодосія, що стояла в Успенському соборі, і реалізував цей намір («еже и створи»).

Значення Успенської церкви. Печерський храм став своєрідним взірцем, еталоном для церковного будівництва на Русі у XII ст. Про копіювання цього проекту безпосередньо повідомляє Патерик. Зокрема, джерело зазначає, що Володимир Мономах, син Всеволода Ярославича, «узав міру божественної тої церкви Печерської, всією подобою створив церкву в граді Ростові, у висоту, і в ширину, і в довготу», при цьому він навіть повторив сюжети розписів і місця їх розташування. Ця «соборна дивна і велика» церква, досі археологічно не виявлена, була знищена великою ростовською пожежею 1160/1161 року, і літописець із сумом зазначив, що іншої такої церкви «ніколи не було і не буде».

Син Володимира Мономаха, Георгій (Юрій Довгорукий), за свідченням Патерика, почувши від батька розповідь про будівництво Печерської церкви, побудував у місті Суздалі «в ту саму міру» храм Богородиці, який «стоїть на віки». Новгородський перший літопис повідомляє про її освячення архієпископом Нифонтом у 1148 році. Проте Лаврентіївський літопис відносить будівництво Богородицької церкви в Суздалі до діянь Володимира Мономаха і єпископа Єфрема, тобто, до кінця XI – самого початку XII ст.

Печерський монастир був найвідомішим і найбільш відвідуваним монастирем на території Русі, а його Успенський собор – дуже популярним серед прочан. Цьому сприяло й розташування раки з мощами Феодосія – одного з найбільш шанованих святих, культ якого набув офіційної підтримки на початку XII ст. Печерська церква сприяла потужному поширенню й самого культу Богородиці, а монастир – розповсюдженню чернецтва на території Київської Русі.

Джерела та література

Абрамович, Д. 1931. *Києво-Печерський патерик* (вступ, текст, примітки). Київ.

Архипова, Е. 2005. *Резной камень в архитектуре древнего Киева (конец X – первая половина XIII вв.)*. Киев.

Богусевич, В. А. 1954. Мастерские XI в. по изготовлению стекла и смальты в Киеве (по материалам раскопок 1951 г.). *Краткие сообщения Института археологии УССР*, 3, с. 14–20.

Голубинский, Е. 1904. *История Русской церкви*. I, 2. Москва.

Закревский, Н. 1868. *Описание Киева*. Атлас. Москва.

Ипатьевская летопись. 2001. *Полное собрание русских летописей*. Т. II. Москва.

Каргер, М. К. 1961. *Древний Киев*. II. Ленинград.

Лаврентьевская летопись. 2001. *Полное собрание русских летописей*. Т. I. Москва.

Лукомский, Г. К. 1923. Киев: церковная архитектура XI–XIX века; византийское зодчество; украинское барокко. Мюнхен.

Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. 2000. *Полное собрание русских летописей*. Т. III. Москва.

Раппопорт, П. А. 1982. *Русская архитектура X–XIII вв. Каталог памятников*. Ленинград. (Археология СССР. Свод археологических источников, вып. Е1-47).

Тараненко, С., Пефтіць, Д., Махота, О., Мисько, Ю. 2022. Археологічний сезон у Національному заповіднику «Києво-Печерська лавра». *Археологічні дослідження в Україні 2021*, с. 49–52.

Хамайко, Н., Журухіна, О., Чміль, Гунь, М., Нестеровський, В. 2021. Археологічний контекст давньоруських склоробних комплексів Києво-Печерської лаври. *Opus Mixtum*, 9, с. 121–155.

Холостенко, М. В. 1975. Успенський собор Печерського монастиря. *Стародавній Київ*. Київ, с. 107–170.

Холостенко, Н. В. 1955. Исследование руин Успенского собора Киево-Печерской лавры. *Советская археология*, XXIII, с. 341–358.

Віталій Козюба

провідний науковий співробітник
науково-дослідного відділу історико-
археологічних досліджень
Музею історії Десятинної церкви